

ЛІНГВІСТИЧНА РОБОТА НАД СЛОВОМ У БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ

© Оксана Зелінська, 2009

к. філол. н., Уманський державний педагогічний університет
ім. Павла Тичини (Умань)
УДК 811.161.2(09)

У статті проаналізовано різні види лінгвістичної роботи над словом у барокових проповідях XVII ст. Матеріалом дослідження стали гомілійні твори З. Копистенського, П. Могили, І. Галятовського, А. Радивиловського. Виявлено, що автори широко застосовували глосування, використовуючи різні типи глос, розкривали семантику багатозначних, запозичених лексем, наводили відомості про походження слів, пояснювали символічні значення, демонстрували синонімічні ресурси української літературної мови.

З часу появи перших писемних пам'яток зароджується одна з важливих лінгвістичних галузей – лексикографія. Лінгвістична робота над словом, початки лексикографічного опрацювання як в оригінальних, так і в перекладних текстах привели через кілька століть до створення ґрунтовних наукових праць – словників [2].

Історії української лексикографії з часів її виникнення до кінця XVII ст. присвятив монографію В. Німчук, у якій докладно проаналізував українські словники XVI–XVII ст., їхні джерела, реєстр і перекладну частину, а також приділив багато уваги глосам, які підготували ґрунт для перших українських словників.

В. Німчук – один із небагатьох українських лінгвістів, які розглядають українську лексикографію XVII ст. в контексті бароко. Учений слушно зауважує, що й у царині наукової творчості можна добачити загальні особливості або окремі елементи стилю, що характеризує літературу й мистецтво якоїсь епохи. Поділяючи погляди російського мовознавця Л. Щерби, який порівнював талант лексикографа з талантом письменницьким, В. Німчук відзначає, що адекватно подати слово в лексиконі, розтлумачити його зміст, поставити на відповідне місце в синонімічному ряді, показати його життя в складі контекстів, фразеологічних сполук може тільки лінгвіст-митець, людина, яка так само, як і письменник, тонко, досконало знає слово. Мовознавець наголошує, що особливо сприятливий ґрунт для поширення рис загального стилю епохи на інші мовні стилі, зокрема науковий, складається тоді, коли та сама людина творить і як митець, і як учений. Серед них – Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда, Є. Славинецький [3: 489]. До відзначеного додамо, що українські книжники барокової доби поєднували талант митця з ерудицією вченого не тільки в науковій літературі, а й у текстах, що належать до жанрів красного письменства.

Однією з форм мовознавчої роботи над словом у писемних пам'ятках XVII ст. залишається глосування, яке не зникає навіть після появи «Лексикону» П. Беринди, і українські письменники продовжують активно використовувати його у власних працях. Вони тлумачили не тільки іншомовні запозичення, а й українські слова, усвідомлюючи діалектне членування української мови [2: 271–276].

Глосам у творах Іоанікія Галятовського, серед яких і проповіді, присвятила наукові розвідки І. Чепіга [4: 44–48]. Дослідниця відзначила, що лексикографічна праця І. Галятовського свідчить про роботу письменника над словом, про його увагу до семантики й етимології слова, про розуміння ним синонімічних можливостей рідної мови [5: 74].

Предметом розгляду в цій статті є різновиди лексикологічно-лексикографічного опрацювання слів, засвідчені в барокових проповідях. Матеріалом дослідження стали гомілійні твори З. Копистенського, П. Могили, І. Галятовського, А. Радивиловського, а також панегіричні присвяти, що за жанровими ознаками й ідейно-стильовими характеристиками наближені до ораторських творів.

Досліджувані тексти барокових проповідей демонструють, що їх автори широко залучають лінгвістичні відомості для побудови своїх промов. Особливо вирізняються серед барокових казань проповіді Захарія Копистенського, специфічною рисою яких є велика кількість глос до грецьких слів і виразів [6: 27]. Автор подає слова, словосполучення і навіть цілі речення грецькою мовою,

перекладаючи їх українською. Крім перекладу грецьких оригіналів, автор удається до тлумачення багатьох інших слів різного походження. Насамперед за допомогою глос він пояснює сутність понять, пов'язаних із релігійною свідомістю.

Так, до лексеми *митарство* «важкі випробування, поневіряння, через які проходить душа після смерті» З. Копистенський подає спочатку церковнослов'янську глосу *ист#заніє* «випробування, вивіряння» [СУМ XVI–XVII 13: 216] із вказівкою на мовне джерело, а потім ще додає полонізм *выбадыван#* «вияснення, вивідування», що був поширений в українській мові XVII ст. [СУМ XVI–XVII 5: 103]. Крім того, добирає ще ряд синонімів, що є лексичними одиницями різного походження: *Мыта(р)ства с# розуміють другим способом по Славенску мов#чи Ист#зані#, тоєсть выбадыва(н)#, або тежъ иле ту на томъ мѣсцу выразумѣватис# даєть, препинані#, перешкоды и турбова(н)# душамъ. А дѣютъс# тыи Мытарства або турбаціи ω(t) духовъ повѣтрнихъ* [Коп., Омлія: 157]. У наведеному прикладі звернемо увагу на словотвірні варіанти запозичених лексем *турбован#*, *турбаціи*, що є дериватами запозиченого з латинської мови дієслова *турбувати* (лат. *turbare* «хвилювати, тривожити, турбувати» [ЕСУМ V: 679]), перший з яких утворено на власномовному ґрунті, інший є полонізмом. Аналізовані проповіді були виголошені на погребі, а потім роковинах з дня смерті Є. Плетенецького, тому проповідник вважав за необхідне пояснити, у чому важливість християнських обрядів, пов'язаних із поминанням померлих, наводить лексичні одиниці на їх позначення й подає відповідники з грецької мови або ж добирає синонімічні найменування з лексичного складу української мови, напр.: *Дев#тины та євната по грецкому названыи ω(t)правуєм, тоєсть, дев#того дне по смерти чїей пам#ть ємоу з мѣтвами* [Коп., Омлія: 160]; ... *сорочины по грецку тѣсарахоѣ тоєсть, чотырде#тогω дн# по оумерломъ пам#ть ω(t)правуємъ* [Коп., Омлія: 161]; *итос# зась тычетъ самыхъ Рочинъ тоєсть роковой пам#ти, маємъ ω то(м) свѣдоцтво достовѣрное* [Коп., Омлія: 163].

У текстах проповідей засвідчено ще ряд глос, якими тлумачено книжну лексику: *Блѣгороді# ли, то є(ст), ω(t) Шляхе(ц)ства* [Коп., Казання: 117]; *любопытныи, тоєсть, цікавыи* [Коп., Омлія: 148]; ... *запроважоный еде(н) неволникъ до в#зе(н)#, которое Лиди называетъс# ... ижъ тоє в#зе(н)є было названо Лїрѣ, тоєсть забвенїє, запомне(н)є* [Коп., Омлія: 156]. Полонізм *жегляр*, що побутував у тогочасній українській мові «моряк; весляр» [СУМ XVI–XVII 9: 137], перекладає глосом *итирник*: *И якъ жегльрѣ або итырникъ през море хот#чи оуправити Коравель ... на задней при маштѣ оусѣдаєть* [Коп., Омлія: 168].

Привертає увагу глосування українського числівника *сороковий*, який є пізнішого походження у східнослов'янських мовах, давнішою формою *чотырде#тннй*, напр.: *Сорокова# або чотырде#тна#* *личба має великую свою почесть и залѣце(н)є в Писмѣ стѣом: Сорокъ днїи Потопъ трвал* [Коп., Омлія: 161]. В. Німчук вважає, що глоси до українських слів свідчать про пошуки загальноукраїнської писемної норми наддіалектного характеру [2: 46]. В іншому творі З. Копистенського засвідчено ще такі глоси: *Орвографїа, сирѣчь Правотисанїє; Каталогъ, сирѣ(ч) Реєстръ* [Коп., Друга передмова: 61].

Внутрішньорядкові пояснення слів застосовує П. Могила у проповіді «Хрест Спасителя і кожної людини». Він тлумачить грецизм *елін*, що побутував у досліджуваній період зі значеннями 1) стародавній грек, 2) поганин, язичник [СУМ XVI–XVII 9: 45]; церковнослов'янським *безумїє*, який також уживався з двома значеннями: 1) божевілья, 2) нерозумні дії, вчинки; безумство [СУМ XVI–XVII 2: 65], до останнього автор добирає два українських відповідники: *Єллиномъ же, або поганомъ, безумїє, тоєсть, глупство або шаленство, Гды насъ клан#ючихъс# Расп#тому Ху выд#чи насмѣваютс#* [Мог., Хрест: 273]. Глосування цих лексем може бути зумовлене прагненням проповідника конкретизувати, у якому зі значень ужито слово у проповіді. До лексеми *жид* П. Могила подає глосу *їудей*: *Кр(с)ть ведлугъ Ап(с)ла Павла Іудеомъ, тоєсть Жидомъ невѣрны(м), єсть съблазнъ* [Мог., Хрест: 273]. Це етимологічно споріднені назви, які потрапили в українську мову різними шляхами, набувши відмінного фонетичного оформлення: *їудей* через церковнослов'янське посередництво запозичено давньоруською мовою з грецької [ЕСУМ II: 321], *жид* запозичено в дописемний період з італійської мови [ЕСУМ II: 196]. За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», обидві лексеми широко засвідчені писемними пам'ятками [СУМ XVI–XVII 9: 162; 13: 235].

У цій же проповіді натрапляємо на тлумачення іншомовної лексеми глосом також іншомовною. До запозиченої з грецької мови лексеми *тема* автор подає запозичену з латинської

мови лексему *фундамент*: *Фема, тоєсть фундамент каза(н)#* [Мог., Хрест: 273]. У трактаті з гомілетики І. Галятовського знаходимо таке ж тлумачення слова *фема*: *найперше маєть положити зъ писма стого фему, котора# єсть фундаментомъ всего казан#* [Галят., Наука: 211].

Пояснення іншомовних слів за допомогою синонімів і кальок засвідчено і в проповідях Антонія Радивиловського, напр.: *Су(д) выслушавши ко(н)троверсії або спору, обой стороны, наказу(ет) прис#гу хр(с)тіанину* [Рад., Огородок: ĵ]; *Инии зась през тую книгу розумію(т) хирографъ или рукописаніе* [Рад., Огородок: Š]; ... *Кроліова Араггоскаа мѣла си(м)болюмъ такоє, пару квѣто(в) еденъ звану солієнтропусъ мѣс#чник, а другій Гелѣотропусъ Солнечникъ* [Рад., Могила: 4].

Крім глосування, проповідники використовують інші форми лінгвістичного опрацювання слів, серед них – розкриття семантичної структури багатозначних слів, виокремлення прямого й переносного значення тощо. Наприклад, І. Галятовський тлумачить семантику багатозначної лексеми *церква*: *Дво#ка# єсть црковъ, єдна матері#лна#, котора# бываєть учинена# з(ъ) камен# або з(ъ) дерева... Друга# црковъ єсть кафелическая, соборна#, зобран(ъ)є людей вѣрныхъ* [Галят., Ключ: 83]. Достовірність зроблених І. Галятовським визначень підтверджують дані сучасного словника: 1. Релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості; 2. Будівля, в якій відбувається християнське богослужіння [СУМ XI: 202].

Проповідник акцентує увагу на прямому і переносному значеннях слова, прагнучи, щоб слухачі усвідомили, у якому з них ужито воно в контексті: *Єднак не ѿ матеріалномъ крстѣ, который бываєт з(ъ) злата, з(ъ) срѣбра, з(ъ) дерева або з(ъ) иншоу матеріи учиненый, але ѿ дѣховном(ъ) крстѣ, ѿ доброволномъ для Хѣ утрапеню* [Галят., Ключ: 93]; розкриває символічне значення лексем у складі афоризмів: *Такъ мовиль Хѣ: «Что же видиши сучецъ, иже въ оцѣ брата твоєго, бервена же, иже єсть въ оцѣ твоємъ, не чуєши». През(ъ) сучецъ значит(ъ)с# грѣхъ малый, который мы у иншихъ людей видимо и осуждаємо ихъ; през(ъ) бервено значит(ъ)с# грѣхъ великій, которого мы у себе маючи, не видимо и себе добрыми, справедливыми чынимо* [Галят., Ключ: 99].

І. Галятовський в одному з казань подає лінгвістичні відомості про лексему *монах*: назва походить від грецького слова *монахос* «один»: *Дл# того в(ъ) грецки(м) #зыку зако(н)ни(к) называєт(ъ)с# монахо(с), еденъ* [Галят., Ключ: 191]. Наведена І. Галятовським етимологія збігається з даними «Етимологічного словника української мови»: запозичення з грецької мови; гр. *μοναχός* «самітній, одинокий» утворене від *μόνος* «один, сам» [ЕСУМ III: 506]. Крім того, автор обґрунтовує мотиваційні основи, які, на його думку, зумовили вибір цієї назви для номінації осіб, що повністю присвятили своє життя служінню Богові: *законнико(в) любо тис#ча и бо(л)ше в монастирѣ буде(т) всѣ пови(н)ни мѣти в собѣ єдину мысл(ъ), єдину волю... Мови(т)с# и для того монахось, еденъ, бо законники мають ѿ(т) свѣта ѿ(т)далятис# и сами єдини житиш. Єще и дл# того мовит(ъ)с# монахось, еденъ, бо законники мают(ъ) ѿ єдно(м) Бѣу мыслити* [Галят., Ключ: 191].

Поєднання лінгвістичних знань про певну лексему з усвідомленням її образного потенціалу слугує авторам проповідей одним із засобів творення художнього тексту. Етимологія й семантика лексем зазнають переосмислення, стаючи підґрунтям для побудови різноманітних тропеїчних структур. Так, І. Галятовський на основі етимологічного значення лексеми *карбункул* будує порівняння, коментуючи слухачам його образний зміст: *Єсть Хѣ карбункуломъ. Карбункуль мовитс# а карбоне ѿ(т) угля огнистого, бо онъ якъ огонь, в ночи и в темност#хъ свѣтитъ. И Хѣ, будучи на земли, свѣтиль наукою и прикладнымъ житіємъ своимъ, свѣтиль в темност#хъ балвохвалства, в(ъ) темност#хъ невѣрства жидовского, в(ъ) темност#хъ герезій и грѣховъ людскихъ* [Галят., Ключ: 111].

Цікавими є випадки глосування тих самих слів різними проповідниками. Так, І. Галятовський у проповіді, присвяченій святому Онуфрію, порівнює його з сімома чудесами світу. З ними ж порівнює А. Радивиловський іншого святого – Миколу Чудотворця. Перераховуючи всі сім чудес, автори подають глосу до назви *колос*, супроводжуючи її відомостями про позначувану реалію: *Третєє на свѣтѣ чудо было коліоссусъ Родійскій, столпъ мѣд#ный, на седмдесятъ локтей высокій. И стій Онофрій єсть коліоссусъ, столпъ мѣд#ный моцный, бо моцно и статечне сто#пъ в(ъ) вѣрѣ православной и въ учынкахъ добрыхъ до конца житі# своєго* [Галят., Ключ: 173]; *Коліоссъ, або сто(л)п великій сѣнца у Родійчиков ... До ты(х) се(д)ми чудесъ свѣта не ѿмылюс# гды приложу Стл# и Чудотворца Хѣ Никола#* [Рад., Огородок: хѣс]. У названій проповіді І. Галятовський пояснює етимологію слова *мавзолей* і коментує, чому можна порівняти з ним святого: *Семое чудо на свѣтѣ, ѿстатнеє, было гроб(ъ) Мавзоле#, крол# Каріє, который єму*

Артем҃зі#, *королева#*, *жона е҃го*, збудовала великимъ коштомъ) и дл# того҃ гробъ той мавзолеумъ называно. И ст҃ый Онофрїи естъ гробомъ Хвѣмъ), который гробъ) можемо назвати мавзолеумъ), же мавзолеумъ великимъ коштом) и цѣною дорогою былъ збудованный. Такъ ст҃ый Онофрїи коштовныи цноты и дорогоценныи учинки добрыи в) собѣ замыкаеть [Галят., Ключ: 175]. Принагідно зауважимо, що перелік семи чудес світу не збігається в обох авторів.

В іншій проповіді І. Галятовського натрапляємо на широке енциклопедичне тлумачення запозичених лексем на позначення форм правління в державі: *Тро#ка#* естъ власть єдна монархі#, *друга#* аристокраці#, *трет##* демокраці#. *Монархі#* естъ тамъ, где еденъ члѣкъ крол(ь) або цесарь, або инший потентать панует(ь) и владнетъ всѣмъ панствомъ, що хочеть становить и ω(т)мѣн#етъ нѣкого не докладаючи#. *Аристокраці#* естъ тамъ, где многыи люде пануютъ и владнують, еднакъ не всѣ. Такіи суть кн#зѣ або сенаторове, которые якою речю посполитою сами владнують. *Демокраці#* зась там естъ где всѣ люде посполитыи пануютъ и владнують, зобравиш# всѣ, суд#тъ кого карають, покой и войну станов#тъ [Галят., Ключ: 86–87]. І. Галятовський обґрунтовує, чому саме він порівнює Ісуса Христа з монархом, а церковну владу – з монархією: *И в) цркви ст҃ой естъ власть, названа# монархі#, бо самъ еденъ Хс естъ монархою, кролемъ и головою всей цркви* [Галят., Ключ: 87].

Із виразною стилістичною метою автори проповідей використовують семантику етимонів власних імен. З. Копистенський, прославляючи свого сучасника – князя Святополк-Четвертинського, підкреслює, що той є нащадком руського князя Володимира Мономаха. Етимологія імені *Мономах* стає засобом панегіричного вихваляння як руського князя, так і його потомків: *ижс# сам на сам тот Володимер) з неприателми рад потыкал, названо е҃го дл# того҃ по Грецку Мономахом), то є(ст) самоборцемъ* [Коп., Присвята Четв.: 70].

І. Чепіга відзначала, що етимологічні пояснення займають особливе місце серед глос у творах І. Галятовського. Найчастіше засвідчено етимології антропонімів, які письменник брав із середньовічних ономастиконів або зі словника П. Беринди [5: 72]. Розкриваючи етимологічні значення питомих і запозичених антропонімів, Іоанікій Галятовський учить казnodіїв наповнювати їх символічним змістом і класти в основу побудови проповідей і наводить фрагменти таких промов: *Можешъ учинити казан(ь)є и з(ь) ил#хетства або з(ь) прозвиска, якъ с# кто по-ил#хецку зоветъ, наприкладъ, Бронїцкїи дл# того҃ такъ называец#*, *же боронилъ ω(т)чызну и црковъ бжїю ω(т) непри#телей, Любомѣрскїи дл# того҃ такъ называец#*, *же любивъ миръ, покой и людеи незгодливых(ь) до миру, до покою приводилъ ... если е҃го звано Стефанъ, будешъ мовити, же Стефанъ значит# корона, и покажешъ людемъ корону, которую умерлый члѣкъ або з(ь) квѣтовъ, або з(ь) дорогого камѣнь# собѣ учинилъ; дорогимъ зась камѣн#м(ь) и квѣтами rozmaитыми rozmaитыи цноты е҃го будеш(ь) называти* [Галят., Наука: 223].

В одному з казань І. Галятовський закликає віруючих шукати захисту від життєвих незгод у святих апостолів і просити, щоб вони допомогли уникнути пекельних гріховних сітей. Він перераховує власні імена апостолів – Петро, Андрій, Іоанн, Яків і розкриває семантику їх етимонів: *Петр(ь) значи(т)с# камень, Андрей значи(т)с# мужнѣй, Іако(в) значи(т)с# держачїи п#ту, Іоа(н) значи(т)с# ласка г(с)н#* [Галят., Ключ: 70]. Ускладнюючи внутрішню форму антропонімів символічним значенням, автор використовує їх для побудови порівнянь, у яких пов'язує силу кожного з апостолів із символікою його імені: *Зачы(м) просѣмо ты(х) ап(ст)ло(в), жебы той яко каме(н) мо(ц)нѣй, мо(ц)но на(с) на камен(и) вѣры уґрунтова(л), той яко мужнѣй, мужне на(с) борони(л) ω(т) злы(х) учинко(г), той яко держачїи п#ту, жебы держа(л) п#ту нїу и не даль на(м) послизнутис# и в(ь)пасти в(ь) грѣхъ якїи, той за(с) яко ласка г(с)дн#, жебы на(м) з(ь)днать ласку г(с)дню и дочасную на землѣ и вѣчну в(ь) нѣн, ведлуг(ь) писма своего: «Блг(д)ть во(з)блгодать». Аминь* [Галят., Ключ: 70].

Етимологічне значення імені Петро «камінь» використовує зі стилістичною метою і А. Радивиловський у проповіді, присвяченій Петрові Могилі. Проте ознака каменя – міцність і твердість, яка в І. Галятовського символізувала стійкість переконань, а отже, набувала позитивної оцінки, в А. Радивиловського набуває протилежних оцінних характеристик. Змальовуючи позитивний образ П. Могилі, А. Радивиловський будує антитезу, протиставляючи слово *камінь* як символ цілковитої байдужості до людини слову *молоко*, що символізувало щедрість, милосердя, турботу про ближнього як життєвий вибір П. Могилі. Глибоке осмислення семантичного потенціалу слова, його здатність уживатися у функції власної і загальної назви дало змогу обіграти і прізвище *Могила*. У цьому випадку проповідник спирається і на вираз біблійного пророка Іоїля

про те, що «холми истачают млеко» (Іоїль, 3) [1: 403]: *обѣцаль негда(с) Итиль Пр(о)ркъ (с): же холми истачаютъ млеко. кого не кормили могилы млекомъ, бо в могилахъ не млеко лечъ каменіе, але нашъ в Бѣу негда зешлый Петръ Могила при своемъ камени не одного кармилъ млеком* [Рад., Могила: 3]. В іншому випадку, прославляючи П. Могилу як талановитого полеміста, здатного захистити православну віру й відданих їй людей від нападів іновірів і еретиків, А. Радивилівський обігрує слово *могила*, натякаючи на функцію могили-горба як прикриття, як своєрідного щита, як захисної споруди [1: 413]: *Задалъ кто нашей Православной Цркви неслушне зблуж(д)ение, обачи(л) Петръ, бо на Могили. Вырыгнуль кто якій ядь з геретиковъ ѿ вѣрѣ на ѿвечокъ Могили#нскихъ, пусти(л) кто стрѣлы фалишивыхъ аркгименто(в) хот#чи разити на Дѣи Могили#нское стадо неразилъ; бо зоставало за Могилою* [Рад., Могила: 2].

Отже, представлений матеріал показує, що українські книжники XVII ст. застосовували лінгвістичну роботу над словом у художніх текстах, до яких у досліджуваний період належали гомілійні твори. Автори проповідей широко застосовували глосування, використовуючи різні типи глос, розкривали семантику багатозначних, запозичених лексем, наводили відомості про походження слів, пояснювали символічні значення, демонстрували синонімічні ресурси української літературної мови. Різні види роботи над словом слугували засобом інтелектуалізації проповіді, задовольняючи до певної міри пізнавальні запити слухачів, що загалом є продовженням давніх традицій українського письменства. Проте гомілійні тексти демонструють, що проповідники застосовували різновиди лексикографічно-лексикологічного опрацювання слів не тільки з пізнавальною метою. Естетика бароко дала змогу поєднати лінгвістичні знання про певну лексему з її образним потенціалом, витворювати на їх основі порівняння й інші тропейні структури.

Література

1. Крעותень В. Українська барокова проза // Українське бароко: в 2 т. – Харків: Акта, 2004. – Т. 2. – С. 331–443.
2. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 303 с.
3. Німчук В. Староукраїнська лексикографія в контексті бароко // Українське бароко: в 2 т. – Харків: Акта, 2004. – Т. 2. – С. 487–523.
4. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятівського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятівський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І. П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 5–51.
5. Чепіга І. П. Глосування як форма лексикографічної роботи в творах Іоанікія Галятівського // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 70–75.
6. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–29.

Джерела

Галят., Ключ	Галятівський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53–211.
Галят., Наука	Галятівський І. Наука або способ зложеня казаня // Галятівський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 211–238.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
Коп., Друга передмова	Копистенський З. Друга передмова до Бесід св. Іоанна Златоуста // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 56–64.
Коп., Казання	Копистенський З. Казанье на ѣ(с)тномъ погребѣ блженнаго мужа и превелебнаго ѿ(т)ца кв(р) Еліссея в іеросхи(м)насехъ Евѳѳміа Плетенецкаго // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 110–126.
Коп., Омлія	Копистенський З. Омлія або казанье на Роковую Пам#ть в Бѣи Велебнаго Блженнои Пам#ти ѿ(т)ца Еліссе# в схиммонасехъ Евѳѳміа Плетенецкаго Архімандрита Печерскаго Києско(г) // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 147–172.
Коп., Присвята Четв.	Копистенський З. Присвята князю Святополк-Четвертинському // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 68–78.
Мог., Хрест	Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 271–290.
Рад., Могила	Радивилівський А. Слово ѧ [1] на рочіну в Бѣу зешлого ѿ(т)ца Петра Могили, Архієп(с)па Митрополита Києвско(г) Архима(н)дрита Пече(р)ско(г) // Марковській М. Антоній

**Рад., Огородок
СУМ
СУМ XVI–XVII**

Радивилівській, южнорусській проповідницькій XVII в., з додатком незданих проповідей із рукописних «Огородка» і «Вінца». – К., 1894. – С. 1–12.

Радивилівський А. Огородок Марії Бїць. – К., 1676.

Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 11. – 699 с.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2005.